

Krzysztof Jakubiak
Uniwersytet Gdański

Stan badań nad nauczaniem domowym dzieci polskich od XVIII do początków XX wieku w polskiej historiografii

The current state of research
on homeschooling of polish children
since the 18th century until the beginning of the
20th century in the polish historiography

Wprowadzenie

Rodzina będąca podstawową grupą społeczną, która utrzymuje ciągłość biologiczną społeczeństwa i przekazuje podstawowy dorobek dziedzictwa kulturowego, od wielu lat jest przedmiotem badań inter- i multidyscyplinarnych. Nauce historycznej przypada ważna rola – w Polsce, niestety, jak dotąd mało doceniana i zaznaczona – ukazania przemian, jakie zachodziły w rodzinach w zasadach ich tworzenia, składzie, wzajemnej zależności i pozycji poszczególnych członków, socjalizacji i funkcji opiekuńczo-wychowawczych oraz edukacyjnych spełnianych w przeszłości. W ramach badań tzw. „społecznej historii wychowania” nad zespołem czynników wpływających na kształtowanie się mechanizmów regulujących zachowanie człowieka w przeszłości, zbyt rzadko i w niewielkim jeszcze stopniu

uwzględnia się macierzyństwo, rodzinę oraz wychowanie i kształcenie domowe dziecka. Na Zachodzie problematyka ta doczekała się pełnej nobilitacji i jest już dość szeroko uprawiana. Znacznie poszerza ona obszar badawczy historii wychowania. Natomiast dorobek polskiej historiografii dotyczący dziejów rodziny jako środowiska wychowawczego, a nowożytnej w szczególności, mimo znaczących, szczególnie w ostatnich latach, postępów badawczych, przedstawia się jeszcze skromnie.

Rodzina polska na przestrzeni wieków, w sposób szczególny od końca XVIII do początków XX wieku, stanowiła główne środowisko kształtowania młodego pokolenia. Potrafiła ona przechowywać i zaszczerpieć kolejnym pokoleniom te wartości, dzięki którym naród polski przetrwał w rozdarciu ponad wiekową niewolę. Historyczno-pedagogiczna analiza tego swoistego fenomenu jest ze wszech miar pożądana i może wnieść istotny wkład do sumy badań prowadzonych nad rodziną przez przedstawicieli innych nauk społecznych. Badanie rodziny zasługuje na uwagę, nie tylko ze względu na możliwość skorzystania z uniwersalnych i pozytywnych wzorców jej funkcjonowania w przeszłości, ale także z uwagi na fakt, iż w dziejach nowożytnych spotykała się ona także z negacją jej wartości jako środowiska wychowawczego. Natomiast społeczeństwo polskie XVIII-XX wieku oraz ówczesne zapatrywania teoretyczne silnie akcentowały rolę rodziny we wszystkich sferach życia społecznego.

W dobie współczesnego kryzysu funkcji wychowawczej i dydaktycznej szkoły w pełni uzasadnione, i to nie tylko ze względów poznawczych, jest podjęcie badań nad rodziną jako środowiskiem organizującym i realizującym nauczanie domowe. Mówiąc o kryzysie funkcji dydaktycznej szkoły, mamy m.in. na uwadze rozwijające się szybko w ostatnich latach zjawisko korepetycji. Powoduje ono zarówno pozytywne, jak i negatywne skutki w wymiarze moralnym i dydaktyczno-wychowawczym. W tym kontekście jednym z celów badań nad dziejami polskich rodzin w czasach nowożytnych jest ustalenie, w oparciu o istniejące materiały archiwalne oraz ówczesną literaturę: pedagogiczną, pamiętnikarską i czasopiśmiennictwo, celów, treści, metod, a także skuteczności nauczania domowego dzieci polskich w dobie zaborów. Kolejnym celem winno być także dokonanie socjo-pedagogicznej charakterystyki zbiorowości nauczycieli domowych. W oparciu o uzyskaną wiedzę, zaczerpniętą z teorii i praktyki przeszłości, będzie można skonstruować optymalny na dziś i jutro model nauczania domowego, wspierającego rozwój młodego pokolenia.

Nauczanie domowe – stan badań

14 Zjawisko nauczania domowego ma bogatą tradycję. W poszczególnych stuleciach było generowane przez różne czynniki i miało różny za-

sięg społeczny. W warunkach polskich funkcjonowało obok oświaty publicznej od czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej. W przeciwieństwie do narodów o nieprzerwanym bycie państwowym, gdzie ścieżka nauczania domowego miała wymiar ekskluzywności, Polacy organizowali w XIX i XX wieku (II wojna światowa i okres PRL-u) takie nauczanie bardziej z konieczności w opozycji do zaborców i okupantów. Wiedza o polskich dziejach nauczania domowego, ale także jego teraźniejszości, jest daleko niepełna. Funkcjonuje w tym zakresie wiele stereotypów i uproszczonych sądów.

Stosunkowo najwięcej uwagi historycy wychowania poświęcili edukacji domowej dzieci stanu szlacheckiego (ziemiańskiego). Mimo to nie można stwierdzić, iż zagadnienie to zostało zadawalająco zbadane i poznane. Jeszcze mniej wiemy o nauczaniu domowym dzieci w rodzinach mieszczańskich. Nie tylko jednak w ramach tych dwóch stanów realizowana była ta ścieżka edukacyjna. Należy także zbadać tajne nauczanie (prowadzone w domach) na wsi pod koniec XIX stulecia w Królestwie Polskim, Poznańskim, Pomorzu i Śląsku. Niewiele także wiemy, jak było ono organizowane i realizowane w tym samym okresie na ziemiach inkorporowanych przez Rosję. Nie lepiej przedstawia się stan badań nad nauczaniem domowym w XX wieku. Stosunkowo najwięcej uwagi poświęcono poznaniu tajnego nauczania pod okupacją hitlerowską. Dużo skromniejszą wiedzę posiadamy o tym, co działo się w tej dziedzinie pod okupacją radziecką (1939-1941). Niewiele również wiemy o nauczaniu domowym w pierwszych latach po II wojnie światowej i w następnych latach Polski Ludowej. Jak ono przebiegało, jaki był jego zasięg społeczny, jakie treści były przekazywane młodemu pokoleniu? Wielkim wyzwaniem badawczym pozostaje stworzenie portretu zbiorowego nauczycieli nauczania domowego. Były to zarówno kobiety, jak i mężczyźni, Polki(acy) oraz osoby innych narodowości. Nadal jednak niewiele możemy powiedzieć o ich kwalifikacjach, motywach działania, wreszcie – co najważniejsze – o owocach dydaktyczno-wychowawczego wysiłku.

Przechodząc z kolei do szczegółowych ustaleń historiograficznych, należy stwierdzić, że mimo wielu relacji pamiętnikarskich (rękopiśmiennych i drukowanych) oraz dostępności innych rodzajów źródeł, zagadnienie nauczania domowego dzieci polskich nie było aż do ostatniej dekady przedmiotem bardziej systematycznych i całościowych badań historyków wychowania. Dlatego też aż dotąd brak jest tej problematyki w syntetycznych opracowaniach i podręcznikach historii oświaty.

Niemniej jednak początki refleksji nad nauką domową dziecka polskiego sięgają XIX wieku, zwłaszcza drugiej połowy tego stulecia. Zaczęto wówczas poddawać analizie przygotowanie zawodowe nauczycielek(li), ich sytuację materialną, programy i treści nauczania domowego,

o czym świadczą artykuły w ówczesnej prasie „rodzinno-kobiecej” i pedagogicznej. W ślad za tym zaczęły ukazywać się (głównie w Królestwie Polskim) różnego rodzaju pomoce dydaktyczne (elementarze, poradniki metodyczne, czytanki) mające ułatwić nauczycielkom(lom), a także rodzicom, realizację zadań dydaktyczno-wychowawczych.

Po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. nauczanie domowe zostało znacznie ograniczone ze względu na rozbudowę własnego szkolnictwa powszechnego. Bogata XIX-wieczna przeszłość nauczania domowego nie znalazła w okresie międzywojennym swojego historiografa. Nie zebrano informacji od żyjących jeszcze wówczas wielu osób zajmujących się domowym nauczaniem w ostatnich dekadach XIX wieku. Tym samym straciliśmy bezpowrotnie możliwość pełnego odtworzenia obrazu domowego nauczania, jego zasięgu społecznego, programów itd. Wysiłek ówczesnych badaczy skupił się na tajnym nauczaniu oraz walce o szkołę polską, zwłaszcza w zaborze rosyjskim, o czym świadczy dwutomowa praca zbiorowa pt. *Nasza walka o szkołę polską 1901-1917* pod redakcją Bogdana Nawroczyńskiego¹. Zarówno w artykułach zamieszczonych w tej publikacji, jak i w innych wydawnictwach oraz czasopismach okresu międzywojennego znajdujemy skromne wzmianki o osobach, które w karierze nauczycielskiej miały krótsze lub dłuższe epizody nauczania domowego. Również w artykułach o tytułach sugerujących, że mogą zawierać więcej danych na temat domowego nauczania, znajdujemy zazwyczaj bardzo ogólne informacje².

Wartościowe ustalenia z punktu widzenia poznawczego, aczkolwiek także skromne objętościowo, zawiera praca Stanisława Dworakowskiego³. Powstała ona w związku z prowadzonym w latach 30. XX wieku, rozpoznawaniem możliwości repolonizacji szlachty zagrodowej we wschodnich powiatach Polesia i Wołynia. W związku z tym interesowano się także przeszłością edukacji w domach tej szlachty. Z przeprowadzonych wówczas badań terenowych wynika, że szczególnym zaściankiem pod względem nauczania domowego dzieci w drugiej połowie XIX w. był zaścianek w Remlu. Dzięki nauczaniu domowemu, oczywiście wbrew zakazom władz rosyjskich, prowadzonemu przez takich nauczycieli, jak Antoni Wysocki i jego następcy (Nawrocki, Korsak, Krzyżanowski, Bołtys), tamtejsza społeczność polska tego rejonu pozostała w pełni świadoma swej narodowej przynależności.

¹ *Nasza walka o szkołę polską 1901-1917. Opracowanie, wspomnienia, dokumenty*, red. B. Nawroczyński, Warszawa 1932, t. I, 1934, t. II.

² Na przykład: M. Beniśławska, *Z rozmyślań i marzeń nauczycielki domowej*, „Wychowanie w Domu i Szkole”, (1911)6, s. 6-14; I. Martinkówna, *Polki wychowawczyniami i nauczycielkami*, „Szkoła”, (1922)5 i 6.

³ S. Dworakowski, *Szlachta zagrodowa we wschodnich powiatach Wołynia i Polesia. Relacje z terenu*, Warszawa 1939, s. 73-74.

Problematyce nauczania domowego, niestety, nie poświęcił większej uwagi Jan Hulewicz w swojej monografii pt. *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*⁴. W zasadzie ograniczył się on do zrelacjonowania dyskusji toczącej się na łamach „Bluszczu” w latach 70. XIX wieku na temat konieczności odpowiedniego przygotowania zawodowego guwernantek i dyskusji na łamach „Przeglądu Pedagogicznego” (lata 90. XIX w.) dotyczącej sytuacji materialnej i społecznej nauczycielek domowych.

Bardzo skromny dorobek okresu międzywojennego w dziedzinie badań nad dziejami edukacji domowej tylko w niewielkim stopniu został wzbogacony w Polsce Ludowej. Historiografa oświatowa tego okresu nie uznała tej problematyki za istotną. Podnoszono ją jednak w ograniczonym zakresie na kanwie badań nad prasą rodzinną i kobiecą Królestwa Polskiego. Świadczą o tym wzmianki w artykułach Krystyny Lutyńskiej⁵ i Krystyny Kamińskiej⁶. Także w oparciu o prasę, ale znacznie szerzej, zagadnienie nauczania domowego w Wielkopolsce w pierwszej połowie XIX w. omówił Bolesław Pleśniarski w swej książce pt. *Poglądy Wielkopolan na sprawy wychowawcze i oświatowe w świetle prasy Wielkiego Księstwa Poznańskiego 1814-1847*⁷. Autor scharakteryzował program nauczania domowego oraz stanowisko społeczeństwa Wielkopolski wobec tego zagadnienia. Podkreślił, że społeczeństwo to było świadome tego, iż poziom i rezultaty nauczania domowego zależą od kwalifikacji i pracowitości nauczyciela.

Dużo więcej uwagi tytułowej problematyce poświęcił Andrzej Zieliński w swej pracy pt. *Początek wieku. Przemiany kultury narodowej w latach 1807-1831*⁸. Przedstawił między innymi dyskusję na temat nauczania domowego toczącą się na łamach niektórych ówczesnych czasopism Królestwa Polskiego, Wielkiego Księstwa Poznańskiego i Wolnego Miasta Krakowa. Zwrócił przy tym uwagę na rosnącą niechęć do cudzoziemskich guwernerów i guwernantek, zwłaszcza pochodzenia francuskiego. Fakt ten tłumaczył krystalizowaniem się świadomości narodowej Polaków i rosnącym znaczeniem języka polskiego jako swoistego substytutu utraconego samodzielnego bytu narodowego.

Problematyka nauczania domowego przewijała się od lat 60. XX wieku w pracach Ryszarda Wroczyńskiego. Ten zasłużony badacz dzie-

⁴ J. Hulewicz, *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Kraków 1939.

⁵ K. Lutyńska, *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860-1880*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. VII, 1956 (wyd. 1958).

⁶ K. Kamińska, *Kwestia kobieca na łamach „Bluszczu” (1865-1885)*, „Prace Polonistyczne”, (1978), seria XXXIV.

⁷ B. Pleśniarski, *Poglądy Wielkopolan na sprawy wychowawcze i oświatowe w świetle prasy Wielkiego Księstwa Poznańskiego 1814-1847*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.

⁸ A. Zieliński, *Początek wieku. Przemiany kultury narodowej w latach 1807-1831*, Łódź 1973.

jów polskiej oświaty wskazywał na przyczyny tego, jak sam stwierdzał, „charakterystycznego dla stosunków oświatowych Królestwa zjawiska”⁹, a także określał jego zasięg i funkcje społeczne oraz podkreślił rolę „Przełomu Pedagogicznego” w popularyzacji tej formy edukacji.

Później, na początku lat 80. Jerzy Maternicki¹⁰ w rozprawie poświęconej kulturze i edukacji historycznej społeczeństwa polskiego w XIX wieku poświęcił osobną uwagę „prywatnemu nauczaniu historii” prowadzonemu w domach edukowanych pod kontrolą rodziców, którzy – jak pisał – „już przez sam dobór nauczyciela przesądzali o zakresie edukacji i jej kierunku wychowawczym”¹¹. Profesor stwierdzał również, co zasługuje tutaj na specjalne odnotowanie, że „dokładne zbadanie prywatnego nauczania historii jest jednym z ważniejszych zadań w zakresie badań nad dziejami edukacji historycznej w Polsce w XIX wieku”¹². Tym samym J. Maternicki podkreślił potrzeby źródłowego rozpoznania analizowanego tu problemu, jego wagę poznawczą oraz istnienie w tym zakresie istotnej luki w polskiej historiografii.

Nim nastąpiło od lat 90. XX wieku widocznie większe zainteresowanie historyków wychowania problematyką nauczania domowego, pierwszym, ważnym, źródłowym studium historycznym na ten temat była praca Zofii Chyry¹³ poświęcona nauczycielom prywatnym nienależącym do stanu akademickiego, a działającym na ziemiach Korony w latach 1764-1807. Autorka poddała analizie źródłowej pochodzenie narodowościowe i społeczne oraz liczebność tej grupy, związki ze stanem duchowym, wykształcenie, poziom majątkowy i miejsce jej reprezentantów w strukturze społecznej kraju. Opisała także tryb życia guwernerów i ich dochody.

Po z górą dwudziestu latach ten problem podjęła ponownie Wiesława Leżańska¹⁴. Autorka, na podstawie wydawanych w drugiej połowie XIX w. w Królestwie czasopism kobiecych i pedagogicznych, zajęła się pochodzeniem narodowościowym bon, ich kształceniem i kompetencjami zawodowymi.

Swoistym przełomem w badaniach nad dziejami nauczania domowego, rozpatrywanego najczęściej w szerszym kontekście funkcjonowania rodziny polskiej jako środowiska wychowawczego, stały się publikacje za-

⁹ R. Wroczyński, *Myśl pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1963, s. 97.

¹⁰ J. Maternicki, *Kultura i edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX wieku. Zarys problematyki i postulaty badawcze*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w. Zbiór studiów*, red. J. Maternicki, Warszawa 1981, s. 18-20.

¹¹ Tamże, s. 20.

¹² Tamże, s. 19.

¹³ Z. Chyra, *Nauczyciele prywatni (1764-1807)*, [w:] *Spółczesność polskie XVIII i XIX wieku*, red. J. Leskiewiczowa, t. VI, Warszawa 1974, s. 7-41.

¹⁴ W. Leżańska, *Nauczanie domowe w polskim systemie edukacyjnym*, „Wychowanie w Przedszkolu”, (1996)2, s. 83-90.

mieszczono w wydawnictwach zbiorowych: pt. *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*¹⁵ i *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*¹⁶. Prace te oparte zostały na szerokiej i różnorodnej bazie źródłowej, a interesująca nas problematyka, nie jest już, jak to było w przypadku znakomitej większości prac wcześniejszych, poruszana tylko na marginesie zgoła innego tematu, ale staje się głównym przedmiotem badań. Tak jest również w książce autorstwa Anety Bołdyrew, która analizując ewolucję modelu życia rodzinnego w latach 1795-1918, rozpatruje także problem wychowania i edukacji domowej dzieci¹⁷. Szczególnie ważne ustalenia, oparte na źródłach pamiętnikarskich, archiwalnych rodzinnych i biografach, dotyczące organizacji zajęć domowych, programów nauczania, kadry nauczającej, a przede wszystkim uczniów nazywanych prywatystami w Galicji, znajdujemy w opracowaniu Mieczysława Adamczyka¹⁸. Autor precyzyjnie oceniając skalę kształcenia domowego, stwierdzał, że największy jego rozwój przypadł w Galicji na lata 1790-1848, a znacznie większe rozmiary miało ono na poziomie szkoły ludowej. Natomiast na poziomie szkoły średniej nauczaniem domowym, objęte były co najmniej 2000 młodzieży męskiej rocznie¹⁹.

Instrukcje rodzicielskie i prowadzone według ich zasad nauczanie domowe w rodzinach możnowładztwa polskiego w XIX wieku, na przykładzie rodu Zamoyskich, było przedmiotem badań Krystyny Wróbel-Lipowej²⁰ i Kazimierza Adamczyka²¹. Z kolei Tadeusz Epsztein celem swych badań uczynił ukazanie, jak w warunkach panujących na ziemiach

¹⁵ T. Bieńkowski, *Edukacja w rodzinie w Polsce od połowy XVIII wieku – wnioski z badań*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Bydgoszcz 1994, s. 163-167; F. Mincer, *Kształcenie i nauka domowa dzieci w świetle pamiętników staropolskich (XVII w.)*, tamże, s. 191-201; W. Urban, *Nauczanie domowe a szkolne w Małopolsce od XVI do XX w.*, tamże, s. 203-210; K. Wróbel-Lipowa, *Nauka domowa możnowładztwa polskiego w pierwszej połowie XIX wieku na przykładzie rodziny Stanisława K. Zamoyskiego*, tamże, s. 257-265; D. Koźmian, *Koncepcja kształcenia i nauki domowej dzieci w zaborze rosyjskim na przełomie XIX i XX wieku w poglądach Anieli Szycówny*, tamże, s. 311-322; T. Epsztein, *Edukacja domowa dzieci i młodzieży ziemiańskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1864-1914*, tamże, s. 333-346; M. Adamczyk, *Uczniowie – prywatyci w Galicji 1772-1914*, tamże, s. 347-365; R. Renz, *Wychowanie i kształcenie dzieci w rodzinie małomiasteczkowej na Kielecczyźnie w latach międzywojennych*, tamże, s. 407-418.

¹⁶ L. Mokrzejki, *Edukacja w rodzinach mieszczańskich w okresie I Rzeczypospolitej (na przykładzie Prus Królewskich)*, [w:] *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, red. K. Jakubiak, Bydgoszcz 1995; K. Adamczyk, „Do wychowania synów moich. Uwagi generała Władysława Zamoyskiego” – przykład poglądów na wychowanie i kształcenie dzieci arystokratów polskich w drugiej połowie XIX wieku, tamże, s. 81-85.

¹⁷ A. Bołdyrew, *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795-1918*, Warszawa 2008.

¹⁸ M. Adamczyk, *Uczniowie prywatyci w Galicji 1772-1914*, dz. cyt., s. 347-365.

¹⁹ Tamże, s. 356.

²⁰ K. Wróbel-Lipowa, *Nauka domowa możnowładztwa polskiego w pierwszej połowie XIX wieku na przykładzie rodziny Stanisława K. Zamoyskiego*, dz. cyt., s. 257-265.

²¹ K. Adamczyk, „Do wychowania synów moich. Uwagi generała Władysława Zamoyskiego”, dz. cyt., s. 81-85.

zabranych przez Rosję po 1864 r., szczególnie niekorzystnych dla polskiego ziemiaństwa, środowisko to organizowało kształcenie dzieci i młodzieży i jakie były tego rezultaty. W szczególności na podstawie licznych relacji pamiętnikarskich, zajął się kadrami nauczającą oraz organizacją i programem nauczania w domach ziemiańskich, rozpatrywanych źródłowo w dwóch etapach, pierwszym obejmującym dzieci od 4 do 7 lat i drugim od 7 do 11 i starszych²². Edukację domową dziewcząt pod kierunkiem guwernantek opisali w *Studiach z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich* – Dorota Żołądź-Strzelczyk i Wiesław Jamrożek²³.

Spośród najnowszych, nielicznych jednak nadal, publikacji poświęconych tytułowemu problemowi, należy odnotować rozprawę Kaliny Bartnickiej²⁴. Autorka na podstawie analizy pamiętników, słusznie wykazała, że zatrudnianie przez rodziny szlacheckie guwernantek i guwernerów spowodowane było w dużej mierze ograniczoną zdolnością tych rodzin do samodzielnego kierowania edukacją własnego potomstwa.

Kończąc, dokonany tu historiograficzny przegląd badań nad dziejami nauczania domowego na ziemiach polskich w czasach nowożytnych i najnowszych, poświęconych, jak wykazano, głównie stronie realizacyjnej tego procesu, warto zwrócić uwagę na pracę Danuty Koźmian²⁵ dotyczącą próby namysłu teoretycznego nad tym zjawiskiem. Autorka przypominając poradnik Anieli Szcówny z 1895 r. pt. *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców*, dokonała rekonstrukcji jej koncepcji edukacji dla potrzeb nauczycieli domowych i rodziców.

Swoistym podsumowaniem badań nad dziejami nauczania domowego stały się kolejno wydane obszernie prace przygotowane w ramach projektu badawczego KBN Nr 2/H01F/015/22: *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku*²⁶, *Źródła do dziejów nauczania domowego dzieci polskich w XIX i początku XX wieku*²⁷, a także inspirowana tym projektem monografia M. Nawrot-Borowskiej pt. *Nauczanie domowe na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i początkach XX*

²² T. Epsztein, *Edukacja domowa dzieci i młodzieży ziemiańskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1864-1914*, dz. cyt., s. 333-346; Tenże, *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, Warszawa 1998, s. 25-51.

²³ D. Żołądź-Strzelczyk, W. Jamrożek, *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, Poznań 2001.

²⁴ K. Bartnicka, *Samodzielność wychowawcza rodziny ziemiańskiej w pierwszej połowie wieku XIX w zaborze rosyjskim (w świetle pamiętników)*, [w:] *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku. Zbiór studiów*, red. K. Jakubiak i A. Winiarz, Bydgoszcz 2000, s. 31-50.

²⁵ D. Koźmian, *Koncepcja kształcenia i nauki domowej dzieci w zaborze rosyjskim na przełomie XIX i XX wieku w poglądach Anieli Szcówny*, dz. cyt., s. 311-322.

²⁶ *Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów*, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Bydgoszcz 2004.

²⁷ *Źródła do dziejów nauczania domowego dzieci polskich w XIX i początku XX wieku z bibliografią adnotowaną z pamiętników i wyborem literatury pedagogicznej*, red. K. Jakubiak, G. Karłowska, M. Nawrot, A. Winiarz, Bydgoszcz 2005.

wieku – zapatrywania teoretyczne i praktyka²⁸. Autorka tej cennej i jedynej jak dotąd o tak szerokim zakresie merytorycznym książki, podjęła udaną próbę ukazania całokształtu zagadnień związanych z nauczaniem domowym w dobie zaborów, a przede wszystkim wskazała na istniejące w poszczególnych zaborach podobieństwa i różnice nauczania domowego, zarówno w zakresie zapatrywań teoretycznych, jak i praktyki. Badaczka z powodzeniem dokonała także porównania programów i treści nauczania (z uwzględnieniem różnic w kształceniu dziewcząt i chłopców) przedmiotów, stosowanych metod i środków, pomocy naukowych i podręczników. Zupełnie oryginalne w książce M. Nawrot-Borowskiej jest zestawienie stanu zapatrywań teoretycznych dotyczących nauki domowej dzieci w konfrontacji z ówczesną praktyką i rzeczywistością edukacyjną, która w znacznej mierze pozwoliła na ustalenie, na ile zalecenia publicystów pedagogicznych i autorów ówczesnych poradników, znajdowały odzwierciedlenie w praktyce pedagogicznej. Niewątpliwą zaletą tej książki, wyróżniającą ją spośród dotychczasowej literatury przedmiotu jest jej imponująca ilościowo i różnorodna gatunkowo podstawa źródłowa będąca materiałem rekonstrukcji historycznej i przedmiotem interpretacji autorki. Na długo wymienione tu książki mogą stanowić ważną podstawę inspiracji źródłowych i merytorycznych dla przyszłych badaczy omawianej problematyki.

Mimo istnienia wskazanych tu, ważnych, często wręcz prekursorских opracowań historyczno-pedagogicznych dotyczących interesującego nas tematu, nie można w żadnym przypadku stwierdzić, że badania w tej dziedzinie są zaawansowane. K. Bartnicka stwierdza wręcz, iż „w istocie dość powierzchowna jest nasza wiedza o zagadnieniach rodziny jako środowiska edukacyjnego”²⁹.

Wnioski z badań

Przeprowadzona dotychczas kwerenda i rozpoznanie źródeł archiwalnych, biograficznych, pamiętnikarskich, epistolograficznych, ikonograficznych, obfitej literatury i publicystyki społeczno-wychowawczej, licznych czasopism kobiecych, rodzinnych i pedagogicznych, a także kalendarzy i poradników przeznaczonych dla rodziców i nauczycieli domowych oraz dokonana tu analiza stanu dotychczasowych badań, upoważnia do sformułowania następujących pytań:

- Na czym polegały środowiskowe i rodzinne oddziaływania wychowawcze, które pozwoliły zachować Polakom tożsamość narodową i kulturalną?

²⁸ M. Nawrot-Borowska, *Nauczanie domowe na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku – zapatrywania teoretyczne i praktyka*, Bydgoszcz 2011.

²⁹ K. Bartnicka, *Samodzielność wychowawcza rodziny ziemiańskiej w pierwszej połowie wieku XIX w zaborze rosyjskim (w świetle pamiętników)*, dz. cyt., s. 31.

- Jaką rolę w tym procesie odgrywały rodziny polskie, zwłaszcza ziemiańskie?
- Jaki był charakter oraz szczegółowa problematyka literatury pedagogicznej i czasopiśmiennictwa poruszającego kwestie nauczania domowego dzieci w poszczególnych zaborach?
- Dlaczego rozwinęło się zjawisko nauczania domowego dzieci polskich? Czy była to wola rodziców, czy konieczność wynikająca z kryzysu zaufania do szkoły obcej i swojej?
- Jakie różnice w zakresie celów, treści i metod kształcenia występowały w poszczególnych typach rodzin społeczeństwa polskiego w badanym okresie?
- Czy, a jeżeli tak, to w jakim zakresie, nauczanie domowe występowało w innych ówczesnych krajach europejskich?
- Jakie były kryteria doboru nauczycieli domowych formułowane przez ówczesnych pedagogów, a jakie przez rodziców organizujących dla swoich dzieci nauczanie domowe?
- Jakie było pochodzenie narodowe i społeczne nauczycieli domowych, a jaki był ich status społeczny w poszczególnych zaborach?
- Jaki był stosunek rodzin i społeczeństwa do nauczycieli(ek) trudniących się nauczaniem domowym i kto je ustalał?
- Czy „programy” i treści nauczania domowego były kompatybilne z tym, co realizowały ówczesne szkoły publiczne i prywatne?
- Jakie zmiany zaszły w swoistej formie nauczania domowego, jaką są korepetycje?

Dotychczasowy, niezbyt jeszcze bogaty dorobek w zakresie dziejów polskiej edukacji domowej od końca XVIII do początków XX wieku, w pełni uzasadnia podejmowanie nadal badań nad tym jeszcze w Polsce niedocenianym zjawiskiem oświatowym. Wskazane i omawiane tu opracowania istotnie wzbogacają dotychczasową wiedzę na temat dziejów nauczania domowego i choć nie dają jeszcze w pełni zadawalających odpowiedzi na przytoczone pytania badawcze, stanowią ważne osiągnięcia na drodze do usuwania „białych plam” w polskiej historiografii oświatowej. Tym bardziej iż ten niesłusznie zaniedbany jeszcze do dzisiaj zakres poczynąń pedagogicznych stanie się niebawem intensywniej uprawianą formą kształcenia, choćby z racji większej ilości przypadków, w których dzieci nie mogą uczestniczyć czasowo lub stale w pracach szkoły. Również coraz więcej rodziców chce korzystać z możliwości prowadzenia w domu rodzinnym tej formy edukacji wobec swoich dzieci.

Bibliografia

Adamczyk K., „Do wychowania synów moich. Uwagi generała Władysława Zamoyskiego”, [w:] *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, red. K. Jakubiak, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1995.

Adamczyk M., *Uczniowie-prywatyci w Galicji 1772-1914*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.

Bartnicka K., *Samodzielność wychowawcza rodziny ziemiańskiej w pierwszej połowie wieku XIX w zaborze rosyjskim (w świetle pamiętników)*, [w:] *Wychowanie w rodzinie polskiej od schyłku XVIII do połowy XX wieku. Zbiór studiów*, red. K. Jakubiak i A. Winiarz, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 2000.

Benisławska M., *Z rozmyślań i marzeń nauczycielki domowej*, „Wychowanie w Domu i Szkole”, (1911)6.

Bieńkowski T., *Edukacja w rodzinie w Polsce od połowy XVIII wieku – wnioski z badań*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.

Bołdyrew A., *Matka i dziecko w rodzinie polskiej. Ewolucja modelu życia rodzinnego w latach 1795-1918*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2008.

Chyra Z., *Nauczyciele prywatni (1764 -1807)*, [w:] *Spółeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku*, red. J. Leskiewiczowa, t. VI, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 1974.

Dworakowski S., *Szlachta zagrodowa we wschodnich powiatach Wołynia i Polesia. Relacje z terenu, Komitet do Spraw Szlachty Zagrodowej na Wschodzie Polski przy Towarzystwie Rozwoju Ziem Wschodnich*, Warszawa 1939.

Epsztein T., *Edukacja dzieci i młodzieży w polskich rodzinach ziemiańskich na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w II połowie XIX wieku*, DiG, Warszawa 1998.

Epsztein T., *Edukacja domowa dzieci i młodzieży ziemiańskiej na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w latach 1864-1914*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.

Hulewicz J., *Sprawa wyższego wykształcenia kobiet w Polsce w wieku XIX*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków 1939.

Jamrozek W., Żołądź-Strzelczyk D., *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, WSE UAM, Poznań 2001.

Kamińska K., *Kwestia kobieca na łamach „Bluszczu” (1865-1885)*, „Prace Polonistyczne”, (1978), seria XXXIV.

Koźmian D., *Koncepcja kształcenia i nauki domowej dzieci w zaborze rosyjskim na przełomie XIX i XX wieku w poglądach Anieli Szycówny*,

[w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.

Leżańska W., *Nauczanie domowe w polskim systemie edukacyjnym*, „Wychowanie w Przedszkolu”, (1996)2.

Lutyńska K., *Ideologia czasopism rodzinnych Królestwa Polskiego w latach 1860-1880*, „Przegląd Nauk Historycznych i Społecznych”, t. VII, 1956 (wyd. 1958).

Martinkówna I., *Polki wychowawczyniami i nauczycielkami*, „Szkoła”, (1922)5 i 6.

Maternicki J., *Kultura i edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX wieku. Zarys problematyki i postulaty badawcze*, [w:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w. Zbiór studiów*, red. J. Maternicki, Państwowe Wydawnictwa Naukowe, Warszawa 1981.

Mincer F., *Kształcenie i nauka domowa dzieci w świetle pamiętników staropolskich (XVII w.)*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.

Mokrzecki L., *Edukacja w rodzinach mieszczańskich w okresie I Rzeczypospolitej (na przykładzie Prus Królewskich)*, [w:] *Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych*, red. K. Jakubiak, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1995.

Nasza walka o szkołę polską 1901-1917. Opracowanie, wspomnienia, dokumenty, red. B. Nawroczyński, Komitet Obchodu 25-lecia Walki o Szkołę Polską, Warszawa 1932, t. I, 1934, t. II.

Nauczanie domowe dzieci polskich od XVIII do XX wieku. Zbiór studiów, red. K. Jakubiak, A. Winiarz, Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej im. Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2004.

Nawrot-Borowska M., *Nauczanie domowe na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku – zapytania teoretyczne i praktyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2011.

Pleśniarski B., *Poglądy Wielkopolan na sprawy wychowawcze i oświatowe w świetle prasy Wielkiego Księstwa Poznańskiego 1814-1847*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław-Warszawa-Kraków 1962.

Renz R., *Wychowanie i kształcenie dzieci w rodzinie małomiasteczkowej na Kielecczyźnie w latach międzywojennych*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.

Rodzina jako środowisko wychowawcze w czasach nowożytnych, red. K. Jakubiak, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1995.

Szycówna A., *Nauka w domu. Przewodnik dla wychowawców*, M. Arct, Warszawa 1895.

Urban W., *Nauczanie domowe a szkolne w Małopolsce od XVI do XX w.*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.

Wroczyński R., *Mysł pedagogiczna i programy oświatowe w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1963.

Wróbel-Lipowa K., *Nauka domowa możnowładztwa polskiego w pierwszej połowie XIX wieku na przykładzie rodziny Stanisława K. Zamoyskiego*, [w:] *Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX*, red. J. Jundziłł, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.

Wychowanie w rodzinie od starożytności po wiek XX, red. J. Jundziłł, Wydaw. Uczelniane WSP, Bydgoszcz 1994.

Zieliński A., *Początek wieku. Przemiany kultury narodowej w latach 1807-1831*, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1973.

Źródła do dziejów nauczania domowego dzieci polskich w XIX i początku XX wieku z bibliografią adnotowaną z pamiętników i wyborem literatury pedagogicznej, red. K. Jakubiak, G. Karłowska, M. Nawrot, A. Winiarz, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2005.

Zołądz-Strzelczyk D., Jamrozek W., *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, Bajt, Poznań 2001.

Streszczenie

W dobie współczesnego kryzysu funkcji wychowawczej i dydaktycznej szkoły w pełni uzasadnione, i to nie tylko ze względów poznawczych, jest podjęcie badań nad rodziną jako środowiskiem organizującym i realizującym nauczanie domowe. Dotychczasowy, niezbyt jeszcze bogaty dorobek w zakresie dziejów polskiej edukacji domowej od końca XVIII do początków XX wieku, w pełni uzasadnia podejmowanie nadal badań nad tym jeszcze w Polsce niedocenianym zjawiskiem oświatowym. Zjawisko nauczania domowego ma bogatą tradycję. W poszczególnych stuleciach było generowane przez różne czynniki i miało różny zasięg społeczny. W warunkach polskich funkcjonowało obok oświaty publicznej od czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej. W przeciwieństwie do narodów o nieprzerwanym bycie państwowym, gdzie ścieżka nauczania domowego miała wymiar ekskluzywności, Polacy organizowali w XIX i XX wieku (II wojna światowa i okres PRL-u) takie nauczanie bardziej z konieczności w opozycji do zaborców i okupantów. Wiedza o polskich dziejach nauczania domowego, ale także jego teraźniejszości, jest daleko niepełna. Funkcjonuje w tym zakresie wiele stereotypów i uproszczonych sądów.

Wskazane i omawiane tu opracowania istotnie wzbogacają dotychczasową wiedzę na temat dziejów nauczania domowego i choć nie dają

jeszcze w pełni zadawalających odpowiedzi na stawiane pytania badawcze, stanowią ważne osiągnięcia na drodze do usuwania „białych plam” w polskiej historiografii oświatowej. Tym bardziej iż ten niesłusznie zaniedbany jeszcze do dzisiaj zakres poczynił pedagogicznych stanie się niebawem intensywniej uprawianą formą kształcenia, choćby z racji większej ilości przypadków, w których dzieci nie mogą uczestniczyć czasowo lub stale w pracach szkoły. Również coraz więcej rodziców chce korzystać z możliwości prowadzenia w domu rodzinnym tej formy edukacji wobec swoich dzieci.

Słowa kluczowe: edukacja domowa, kształcenie szkolne, ziemie polskie pod zaborami, II połowa XIX wieku, początek XX wieku, poglądy pedagogiczne.

The current state of research on homeschooling of Polish children since the 18th century until the beginning of the 20th century in the Polish historiography

Summary

In the era of the contemporary crisis of educational and didactic school functions, undertaking research on family as an environment organizing and conducting home based learning is fully justified, not only due to cognitive reasons. Hitherto not yet rich output concerning the history of Polish homeschooling since the end of the 18th century until the beginning of the 20th century, fully justifies undertaking further research on this educational phenomenon still underestimated in Poland. Homeschooling phenomenon has a fine tradition. Over the centuries, it was initiated by diverse factors and it had a different social scope. In Poland, it has functioned beside public education since the period of the Republic of Poland. In contrast to nations with incessant sovereignty, where homeschooling has had a dimension of exclusivity, in the 19th and 20th centuries (the Second World War and the period of the Polish People's Republic) the Polish organised this form of education more out of necessity in opposition to partitioners and invaders. Our knowledge concerning the history of Polish home schooling as well as its contemporary state is significantly insufficient. There are numerous stereotypes and simplified judgments on the subject.

The indicated and discussed studies here significantly enrich our hitherto knowledge about the history of homeschooling and although they do not provide fully satisfactory answers to research questions, they constitute remarkable achievements in the process of erasing blank pages

in the Polish educational historiography. All the more, this unjustly still nowadays neglected form of education will soon become common since a growing number of students are temporarily or permanently unable to attend school. Additionally, more and more parents want to take the opportunity of homeschooling their children in their homes.

Keywords: homeschooling, school education, the Polish territories during the partitions, the second half of the 19th century, the early 20th century, educational views.